

e-ISSN: 2536-4596

KARE- Uluslararası Edebiyat, Tarih ve Düşünce Dergisi

KARE- International Journal of Literature, History and Philosophy

Başlık/ Title: Eleştirel Teori ve Yapısöküm Üzerine: T. Adorno ve J. Derrida Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış

Yazar/ Author

Evren Erman RUTLİ

ORCID ID

0000-0002-2637-871X

Bu makaleye atıf için: Evren Erman RUTLİ “Eleştirel Teori ve Yapısöküm Üzerine: T. Adorno ve J. Derrida Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış”, *KARE*, no.5 (2018): 22-44.

To cite this article: Evren Erman RUTLİ “Eleştirel Teori ve Yapısöküm Üzerine: T. Adorno ve J. Derrida Felsefelerine Eleştirel Bir Bakış”, *KARE*, no.5 (2018): 22-44.

Makale Türü / Type of Article: Araştırma Makalesi / Research Article

Yayın Geliş Tarihi / Submission Date: 12 Mayıs 2019

Yayına Kabul Tarihi / Acceptance Date: 17 Mayıs 2019

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran 2019

Web Sitesi: <https://karedergi.erciyes.edu.tr/>

Makale göndermek için / Submit an Article: <http://dergipark.gov.tr/kare>

Yazar: Evren Erman Rutli*

**Eleştirel Teori ve Yapısöküm Üzerine: T. Adorno ve J. Derrida Felsefelerine
Eleştirel Bir Bakış**

Özet: 20. Yüzyıl felsefesi, Avrupa kültürünün kendi kökenleri ile bütüncül bir hesaplaşma içine girmesine sahne olmuştur. Söz konusu hesaplaşma çabaları bir felsefe yapma biçimine dönüşerek adına Batı Metafizik eleştirisi dediğimiz bir gelenek oluşturmuştur. Bu geleneğin iki önemli temsilcisi T.W.Adorno ve J.Derrida'nın felsefi pozisyonları arasındaki ortak noktalar, geleneğin diğer filozofları arasında olanlara nazaran çok daha dikkat çekicidir. Bu ortak noktaları ortaya koymak sadece bu iki filozof açısından değil, genel olarak Batı metafizik eleştirisi geleneğinin karakteristiğini ortaya koymak açısından da oldukça faydalıdır. Bu makalede, bu varsayımdan hareketle, her iki filozof arasında çarpıcı ortak noktalara tespit edilmeye çalışılmış ve bu bağlamda ortaya konacak daha kapsamlı çalışmalar için bir temel oluşturma denemesi gerçekleştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adorno, Negatif Diyalektik, Derrida, Yapısöküm, Batı Metafizik Eleştirisi

**On Critical Theory and Deconstruction: A Critical Approach to the
Philosophies of T. Adorno and J. Derrida**

Abstract: The 20th century philosophy has been the scene of European culture entering into a holistic reckoning with its origins. These reconciliation efforts transform into a way of making a philosophy and establish a tradition called the critique of Western Metaphysics. Here, observing the common points between two important representatives of this tradition, T.W. Adorno and J. Derrida are far more crucial than those of the other related philosophers. Such an attempt is not only useful for a better understanding of these two philosophers, but also illuminating for the tradition of Western metaphysics. This article tries to determine the common points between the two philosophers and create a foundation for further, more comprehensive studies in this context.

Keywords: Adorno, Negative Dialectics, Derrida, deconstruction, The Critique of Western Metaphysics.

* Bu makale yazarın "Eleştirel Teori Üzerine Bir Yapısöküm Denemesi" adlı doktora tezinden türetilmiştir. Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü. ermanrutli@erciyes.edu.tr dâhili tel: 33696.

Giriş

Theodor W. Adorno (1903-1969) ile Jacques Derrida (1930-2004)'nın felsefi kariyerlerinin olgunluk dönemleri arasında yaklaşık çeyrek yüzyıl fark vardır. Geçmiş yüzyılların bir çoğu için bu fark çok önemli bir ayrıma neden olacak bir unsur olarak gözükmeyebilirse de 20. Yüzyılın kaotik ve çarpıcı felsefi, kültürel ve siyasi sahnesi içinde oldukça belirleyici bir dönemsel fark olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bakımda Adorno'nun felsefi yönelimini belirleyen dünya ile Derrida'nın felsefi yönelimini belirleyen dünya aynı dünya değildir. Örneğin Adorno'nun en yakın çalışma arkadaşı M.Horkheimer ile birlikte yazdığı ve mensubu oldukları Eleştirel Teori'nin ana fikri olarak değerlendirilen¹ "Aydınlanmanın Diyalektiği (1944)"² adlı eserin tasvir ettiği dünyanın problemleri Derrida'nın aynı yıl (1967) içerisinde yayınladığı iki büyük eseri Gramatoloji ile Ses ve Fenomen'in yazıldığı dönemde çoktan çok farklı dolayimler içinde çok daha büyük problemlere yol açmış ve bambaşka bir felsefi pozisyon alma ihtiyacını gerektiren bir hale bürünmüştür. Bu bağlamda her iki filozofun çalışmaları arasında Adorno ve Derrida'nın birbirleri ile doğrudan temas ettiği bilinir bir çalışmanın olmaması gayet doğaldır. Derrida ile Eleştirel Teori geleneğinin doğrudan temas ettiği tek çalışma geleneğin Adorno sonrası döneminin en önemli temsilcisi olan J.Habermas'la girdiği bir polemğin kitaplaştırılması³ ile ortaya çıkmıştır.

Tüm bu farklılıklara rağmen her iki filozofun felsefi pozisyonlarına ve düşüncelerinin içerik ve kapsamlarına daha yakından bakıldığında ilgi çekici ortaklıklar ya da benzerlikler bulmak mümkündür. Üstelik her iki filozof arasında doğrudan bir diyalog olmasa bile Derrida'nın yayınlanmış çalışmalardan bir tanesi Adorno ve özellikle kendi düşün yönelimi ile Adorno arasındaki yakın ilişki üzerinedir.⁴ Aşağıda detaylı bir biçimde ele alınacağı üzere, Derrida bu çalışmasında Adorno'yu kendi metin okuma stratejisi olan yapısökümün atası olarak göstererek, kendisini oldukça yoğun

¹ Douglas Kellner, "Critical Theory and the Crisis of Social Theory." *Sociological Perspectives* 33-1 (1990): 13

² Max Horkheimer, Theodor W. Adorno, *Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar* çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2010)

³ Giovanna Borradori, *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003)

⁴ Derrida, Jacques, "Fichus, Frankfurt Address" çev. Rachel Bowlby, içinde *Paper Machine*, (California: Stanford University Press, 2005)

bir tonda över. Hatta açıkça Adorno'nun erken bir dekonstrüktif tavrı gösterdiğini ifade eder.

Her iki filozof arasında görünüşte olan bir takım benzerlikler ve ortaklıklara bir de Derrida'nın kendi felsefesi ile Adorno'nunki arasında var olduğunu iddia ettiği halef-selef ya da öncül-ardıl ilişkisi bu iki düşün yönelimi arasındaki bağlantıların izini sürmeyi felsefi açıdan değerli kılmaktadır. Özellikle Derrida'nın Adorno felsefesinin erken bir yapısöküm olduğu iddiasının sınanması her iki felsefi yönelimin de karakterini belirlemek açısından olağanüstü kullanışlıdır.

Bu çalışmada işte bu tespit ve varsayımdan hareketle özelde Adorno felsefesi genelde Adorno ve Horkheimer tarafından biçimlendirilen Eleştirel Teori geleneğinin Derrida felsefesi ile ilişkisinin izlerini sürmek hedeflenmektedir. Bu bakımdan temel olarak sınımaya çalışacağımız sav Eleştirel Teori'nin temel metin ve iddialarının erken bir yapısöküm olarak okunup okunamayacağıdır.

Bu tezi sınamak için bu makalede izlenecek yol ise şöyle özetlenebilir: İlk olarak Derrida'nın Adorno felsefesi ile bağlantı kurduğu metin genel hatları ile ortaya konacak ve böylece Derrida'nın bu ilişkiyi nasıl betimlediği gösterilecektir. Daha sonra heri ki düşün yönelimi arasında Derrida'nın bahse konu iddiasına yol açan benzerlikler ve ortaklıklar ortaya konacaktır. Bu betimlemelerin ardından Adorno'nun ve Eleştirel Teori'nin temel metni olan Aydınlanmanın Diyalektiği yapısökümcü bir okuma açısından çifte bir sınımaya tabi tutulacaktır. İlk olarak söz konusu eserin bir yapısöküm olarak okunabilme imkanı ele alınacak daha sonra eserin kendisinin yapısöküme açık olup olmadığı tartışılacaktır. Böylece yapısöküm ile Eleştirel Teori arasında gerçekten bir akrabalığın olup olmadığı sorusunun cevabı verilmeye çalışılacaktır.

Derrida'nın Adorno'su: Fichus, Frankfurt Adress:

Jacques Derrida, Adorno'nun ölümünden 32 yıl sonra 2011 yılında, 1977 yılından bu yana her üç yılda bir entelektüel alandaki çalışmaları ile Frankfurt Okulu'nun – ya da Eleştirel Teori'nin – ruhunu yansıtmaya devam eden filozoflara verilen Adorno Ödülü'ne layık görülmüştür.⁵ Derrida'nın bu ödülü alırken yaptığı teşekkür konuşması daha sonra yayınlanmış ve Derrida'nın Adorno felsefesi üzerine doğrudan yorum yaptığı tek metin bu şekilde ortaya çıkmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi Derrida'nın söz konusu

⁵ Detaylı bilgi için: Jean-Philippe Deranty, "Adorno's Other Son: Derrida and the Future of Critical Theory" *Social Semiotics*, 16,3 (2007) 421-433

metinde yapısöküm ile Adorno felsefesi arasında çok yakın bir ilişki olduğunu hatta bir devamlılık olduğunu iddia etmesi oldukça ilginçtir.

J. Derrida metne rüyalar ve rüyalar karşısındaki sorumluluğumuza ilişkin çarpıcı bir soruşturma ile başlar:

“Rüya görmek ile rüya hakkında düşünmek arasında ne fark var? İyi ama kim bu soruyu sorma hakkına sahiptir? Rüyasının içine gömülmüş olarak rüya gören kişi mi yoksa rüyasından uyanan kişi mi? Genel olarak rüya adlandırılabilir mi? Uykuya, dolayısıyla kendisine ihanet etmeden rüya gerçekten uygun biçimde analiz edilebilir mi; hatta rüya sözcüğü kullanılabilir mi?”⁶

Derrida’ya göre yukarıdaki sorulara iki farklı muhataptan iki farklı cevap gelebilir. Bunlardan ilki ve genel olarak başvurulup kabul göreni filozofun cevabıdır. Filozof rüyada, kendi rüyamız karşısında bir sorumluluğumuz olmadığını söyleyecektir. Zira rüya gören kişi, o esnada herhangi bir sorumluluğa koşul olacak bilinç durumundan mahrumdur. Bilinç yoksa sorumluluk da yoktur. Derrida söz konusu cevabı, sürekli eleştirdiği mevcudiyet metafiziğinin tipik bir örneği olarak reddedecektir. O burada bilinçli düşünen – yani kendi kendisiyle konuşurken konuştuğunun bilincinde olan - öznenin mevcudiyetinin birincil önemine yapılan zorlama bir metafizik vurguyu keşfeder. Söz konusu sorumluluk reddi, bir mevcudiyet olarak kendi sözünün sahibi olan bilinçli öznenin rüyanın namevcut pozisyonu üzerindeki tahakkümünün bir sonucudur. Bu, Derrida’ya göre Platon’dan Husserl’e kadar tüm Batı felsefesine hakim olan hatalı bir metafizik varsayımdan, konuşan ve bilinçli öznenin garantörlüğü talebinden kaynaklanan yanlış bir bakış açısıdır.

Söz konusu soruya verilecek diğer cevap ise felsefe olmayanın cevabıdır. Derrida’nın deyimiyle felsefenin ötelediğinin, yani felsefenin ötekisi olanın cevabıdır. Başka bir deyişle sanatçının, şairin, kendi düşüncesi üzerinde rasyonel kontrolün tahakkümüne direnen yaratıcı bakışın cevabıdır. Onlar rüyalarımız karşısındaki sorumluluğumuzu kabul edecektir. Bu bakış açısına göre bazı durumlarda, istisnai bir tekillik içinde rüyayı hala rüya olarak tecrübe ederek, yani Derrida’nın deyimiyle rüyaya ihanet etmeksizin onun bilincine ve sorumluluğuna varmak mümkündür. Bu cevap Derrida’ya göre Aydınlanmış, eğitilmiş aklın hoşuna gitmez. Batı metafiziğinin rasyonel aklının lanetlediği ne varsa bu cevapta tüm canlılığıyla ortaya çıkar ve rasyonel öznenin keyfi ve temelsiz otoritesini gün yüzüne çıkarır. Aydınlanmış birey için rüya anormal ve olağanüstü bir durum olarak istenmeyen bir şeydir. Rüyanın hiçbir gerçekliği yoktur, hiçbir mevcudiyete gönderme yapmaz. Hatta mevcudiyetin garantörü olan bilinç uyandıığında

⁶ Derrida, Fichus, s.165

rüya da kaybolup gider. Bu bakımda o bir namevcudiyettir, yok hükmündedir. Rüya olsa olsa sadece gerçekliğin soluk bir kopyasıdır.

Derrida Adorno'yu her iki cevabı da kuşatacak bir pozisyonu benimsemesi nedeniyle över. O her iki cevap arasında sürekli bir tereddüt hali içindeyken aslında her iki mirası da kabul etmiş olur. Derrida'ya göre Adorno bu ikili mirasın sorumluluğunu taşımayı göze alan nadir insanlardan biridir.⁷

Mevcudiyet metafiziğinin gerçekliği kirleten rüya anlayışının tersine rüyaları kirleten gerçeklerden bahsederek Adorno, Derrida'ya göre aslında mevcudiyet metafiziğinin yapısökümünü gerçekleştirmiştir. Adorno "Minima Moralia" da bu durumu şöyle ifade eder: "Bir düşün içinden uyanan kişi, hevesinin kursağında kaldığını, dünyanın en iyi şeyinin kendisine gösterilip de verilmediğini hisseder. En kötü düşlerde bile vardır bu duygu."⁸ Adorno böylece mevcudiyet metafiziğini tüm ötekilerin karşısında sanık sandalyesine oturtur.

Gerçeklik tarafından kirletilen rüyaya yapılan vurgu mevcudiyet metafiziğinin ezberini oluşturan tüm ikilikleri yerle bir eder. Artık içsel olan, doğal olan, saf olan rüya, dışsal olan, yapay olan, yabancı olan gerçeklik olur. Rüya artık ev olmuştur, gerçeklik eve dışarıdan gelen bir işgalci konumundadır.

Derrida'ya göre Adorno'nun yaptığı aslında gerçeklik karşısında düşe verilen ikincil, dışsal ve önemsiz rolü tersine çevirip, bu düşünce biçiminin temelsiz şiddetini ifşa etmektir. Derrida açıkça söylemese de bunu erken bir yapısöküm olarak okuyor gibidir. Metinden anlaşıldığı kadarıyla Adorno'nun felsefesinin temel karakteri olan, verili gerçekliğe karşı direnme, başkaldırı ve sanat, düş ve yaratıcılık yoluyla alternatif gerçeklikleri özgür bırakma stratejisi Derrida'yı oldukça etkiler. Sanatın dışsal gerçekliği yadsıyarak kendi gerçekliğini yaratma gücüne yapılan vurgu Derrida için mevcudiyet metafiziğinin şiddetini ters yüz etmekten başka bir şey değildir.

Zira Derrida metinde Adorno'nun bu başkaldırısının, mevcudiyet metafiziğine suç ortaklığı etmeyen başka türlü bir düşüncenin imkanını özgür bıraktığını iddia eder. Bu alternatif düşünce biçimi Derrida'nın deyimiyle bir "imkansızlık deneyimi"dir. Derrida için ahlaki bir sorumluluğun temeli olan bu imkansızlık deneyimi Adorno'nun karşılaşmaya cesaret ettiği şeydir. O muhatabından mutlaka belli bir seçim

⁷ a.g.e. s.166A

⁸ Theodor W. Adorno, *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*, çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğan. (İstanbul: Metis Yayınları, 2005) s.117

yapmasını bekleyen, bu nedenle de sınırsız anlam ve bağlam olasılıklarını kavram çiftlerine indirgeyerek seçimi mümkün hatta zorunlu kılan, mevcudiyet metafiziğinin dayatılmış gerçekliği yerine, birbiri içine geçmiş sınırsız anlam alternatiflerinin karar vermeyi imkansız kılan bu nedenle de her karar almanın, belli bir şiddet uygulamak olduğunun bilinciyle aldığı her kararın etik sorumluluğunu almaya cüret eden düşün, sanatın yaratıcılığın tarafında olmuştur. Bu yüzden Derrida, Adorno'nun felsefi pozisyonunu büyük bir hayranlıkla övmektedir.

Bütün bunlar Derrida'nın felsefi tavır almasının Adorno'nunki ile ortak olduğunu ima ettiği anlamına gelebilir. Üstelik Derrida metnin sonlarına doğru Adorno ile ortak olarak paylaştığı bir başka özelliğe daha vurgu yapar: Ana dile olan tutku. Derrida da Adorno da kendi dillerine büyük bir aşkla bağlıdırlar. Bu noktada Adorno'nun kendi dili olan Almancayı hemfelsefe yapmak hem de edebiyat eseri ortaya koymak için en uygun dil olarak ayrıcalıklı ve üstün görmesini⁹ bir çeşit felsefi ulusçuluk olarak tanımlasa da Derrida, Adorno'nun buna mecbur olduğunu, geçirdiği sürgün yılları içinde kendi dili ile böyle bir yakınlık kurmasının aradaki bağlantının kopmaması için zorunlu olduğunu ve Adorno'nun söz konusu felsefi ulusçuluk tehlikesinin her zaman bilincinde olarak sürekli ihtiyatlı davranıp dilsel disipline çok önem verdiğini iddia eder.¹⁰

Bütün bu değerlendirmelerin ışığında Derrida metnin sonunda şu kaniya varır: Aralarındaki çeşitli farklara rağmen Adorno'nun felsefe yapma biçimi en az kendisi kadar yapısökümcü bir karaktere sahiptir. Bu bakımdan Derrida'ya göre her iki düşünür arasında entelektüel bir akrabalıktan bahsetmek yanlış olmaz.¹¹

Görüldüğü üzere Derrida metin boyunca Adorno'ya karşı oldukça sayılı ve hürmetlidir, hatta kendi felsefi pozisyonunu belirlemesi bağlamında minnet duyuyor gibidir. Üstelik Derrida bu saygısını ve minnetini göstermekte geç bile kaldığını da ifade eder.¹² Metni yalnız bu bağlamda değerlendirdiğimizde aslında üzerinde yorum yapmayı gerektirecek bir belirsizliğin olmadığı düşünülebilir. Zira yapısökümsel metin okuma stratejisinin mucidinin kendisi bu stratejiyi büyük oranda Adorno'nun felsefi pozisyonuna borçlu olduğunu ifade etmekte ve Adorno'yu kendi felsefi kökeni olarak göstermektedir. Ancak metnin bağlamını daha geniş bir

⁹ Theodor W. Adorno, Thomas Y. Levin, "On the Question: What is German" *New German Critique* 36 Autumn (1985) p.129

¹⁰ Dana Hollander, *Exemplarity and Chosenness*, (Redwood: Stanford University Press,2008.) s.111

¹¹ Derrida, Fichus, p.177

¹² a.g.e. s.177

perspektife oturttuğumuzda durumun bu kadar basit olmadığı ortaya çıkar. Her şeyden önce Derrida'nın neredeyse abartılı olarak değerlendirilmeye imkan veren Adorno övgüsünün, filozofun Adorno'yu söz konusu ettiği tek metin olması ilgi çekicidir. Gerçekten de ufak dolaylı atıflar dışında Derrida Adorno ile bu yakın ve karakter belirleyici ilişkisine ilişkin bir çalışma şöyle dursun başka bağlamlarda bile Adorno felsefesini gündeme getirmez. Derrida'nın kendisini beslediğini ifade ettiği diğer kaynaklarla ilişkisini düşündüğümüzde bu oldukça şaşırtıcıdır. Zira Derrida, - Husserl, Heidegger, Hegel, Saussure - gibi filozofları kendi yapısöküm teorisinin üzerinde yükseldiği ana çizgiler olarak belirlerken her bir filozofun felsefi pozisyonuna ilişkin oldukça detaylı ve ayrıntılı analizler ortaya koyar. Üstelik Derrida'nın bu filozoflarla ilişkisi asla sadece saygı ve hürmetle dolu bir ilişki olmamıştır. Yapısökümsel metin okuma stratejisinin benimsediği tavır gereği Derrida kendi felsefesi ile ilişkilendirdiği tüm bu filozoflarla problematik bir bağ kurmuştur. Derrida başka bir metninde kendisinin saygı duyduğu ve yapısökümü kendisiyle birlikte kuran tüm filozoflara saygı göstermesinin tek koşulunu onlara ihanet etmek olarak belirler. Onları bizzat kendilerinin sunduklarından farklı bağlamlarda ele almak suretiyle onların hayaletimsi varlıklarını yeniden canlandırmayı, onları "bozarak" onlara ihanet ederek, onları bugünde yaşatan bir okumayla ele alarak onlara saygısını sunmayı hedeflediğini iddia eder.¹³ Başka bir deyişle Derrida hiçbir zaman yapısöküm ile bir başka filozof arasında Adorno kurduğu gibi doğrudan bir öncül - ardıl ilişkisi kurmamıştır. Hatta Derrida bu tip bir ilişkiyi Batı metafiziğinin ürünü bir düşünme biçimi olarak reddeder.

Dolayısıyla Adorno ile Derrida arasında söz konusu metinde kurulan bağlantı izlerini sürmeye değer ölçüde problematiktir. Derrida burada kendi çizgisinin dışına çıkıyor gibi görünmektedir. Bu istisnai tavrı nasıl değerlendirmek gerekmektedir? Bu noktada ikisi aşırı uçta yer alan üç alternatif ortaya çıkmaktadır. Birinci aşırı uçta tamamen olumlu bir bakış açısı vardır. Buna göre sadece metinde yazılanlara odaklanılabilir ve böylece Derrida'nın Adorno'ya başka hiçbir filozofa vermediği bir paye verdiği ve kendi felsefesinin en temel ve hayati kökeninin Adorno felsefesi olduğunu açıkça ifade ettiği tespitinde bulunulabilir. Ancak daha öncede ifade edildiği gibi Derrida'nın Adorno üzerine yazdığı tek metnin bu metin olması ve metnin de aslında bir "teşekkür konuşması" olduğu gerçeği söz konusu tespitini doğruluğunu tartışmalı hale getirir. Değerlendirmenin diğer aşırı ucunda ise tamamen negatif bir bakış açısı vardır. Bu bakış açısı, metnin

¹³ Jacques Derrida, Edebiyat Edimleri, çev. Mukadder Erkan, Ali Utku, (İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2009) s.72-73

aslen bir teşekkür konuşması olduğu olgusuna odaklanacaktır. Bu odakta metnin felsefi ağırlığı tartışmalı hale getirilebilir hatta görmezden gelinebilir. Buna göre Adorno'nun adıyla kendisine verilen ödülü alırken Derrida, tamamen entelektüel bir alçakgönüllülük göstermekte ve Adorno ismini onurlandırmayı amaçlamaktadır. Bu noktada aşırıya kaçsa da söz konusu tavır akademik camia içinde alışılmış ve beklenen bir tavrıdır. Dolayısıyla metnin felsefi olarak yorumlanması bizi bu iki felsefe arasında bir takım yanlış ilişkiler kurma hatasına sürükleyebilir. Derrida'nın Adorno üzerine başka bir çalışması olmaması ve bu teşekkür konuşmasında da kendi felsefi tavrının dışına çıkması bunun göstergesidir. Bu şekilde özetlenebilecek olan bakış açısı her ne kadar yukarıda ifade edilen gerekçelerle kendi iddiasını güçlendirse de Adorno ile Derrida'nın felsefi pozisyonları arasındaki açık ortaklık ya da benzerlikleri göz ardı etmektedir. Üstelik Derrida'nın konuşma metnini sadece entelektüel bir alçakgönüllülük olarak değerlendirmek, herhalde aşırı bir yorum olacaktır.

Kanımızca, bu iki bakış açısı da metnin bağlamını oldukça dar bir çerçeve ile sınırlandırmaktadır. Bu nedenle de felsefi açıdan verimli olmaktan uzak sonuçlara ulaşmışlardır. Derrida'nın Adorno'ya karşı bakış açısını, ilgili metinden yola çıkarak değerlendirmek yerine burada yapılması gereken herhalde metnin temel savına dayanak olan ilişkinin izlerini sürmek ve bu ilişkinin imkanını her iki filozofun temel metinlerini birbirleri ile kıyaslamak suretiyle ortaya koymaya çalışmaktır. Zira bu çaba diğer bakış açılarının aksine bir takım verimli sonuçlara gebe gibi görünmektedir.

Derrida ve Adorno Felsefelerindeki Ortak Unsurların Analizi:

Derrida ve Adorno felsefesi arasındaki paralellikleri göstermek için amaç, işlev ya da varsayımlar açısından birkaç başlangıç noktası seçilebilir. Ancak tüm bunları kendisinde ihtiva etmesi bakımından bizce en uygun başlangıç noktası, Batı metafiziği olarak adlandırılabilen ve bütün olarak Avrupa kültürünü ve kimliğini kurucu niteliğe haiz felsefe yapma biçimine karşı benimsedikleri bitimsiz bir eleştirel tavrıdır. Bu bağlamda her iki düşün yöneliminin de motivasyonunu Batı felsefesinin temelinde yer alan özdeşlik mantığı ve bu mantığın sonucunda oluşan düşünsel, kavramsal ve kültürel şiddet ve tahakküme karşı geliştirdikleri sert, toptancı ve radikal eleştiriden aldıklarını ifade etmek yanlış olmaz. Her iki filozof da Batı felsefesi geleneğinin tümü için düşünmenin özdeşlik kurma ile eşitlendiğine ve her özdeşlik kurma çabasının aslında bir imkansızlık deneyimi olduğuna vurgu yapmaktadır. Bu bakımdan hem Derrida hem de Adorno için her özdeşlik kurma denemesi bu özdeşliğe direnen tüm unsurlara uygulanan bir şiddeti doğurmakta, en azından böylesi bir şiddeti olumlamakta ve

meşrulaştırmaktadır. Bu açıdan Derrida ve Adorno'nun Batı felsefesinin genetiğine işlemiş ve özdeşlik mantığı üzerine temellenmiş felsefi geleneğin, kendi çağlarında soykırımlar, savaşlar, bireysel ve toplumsal umutsuzluk ve korku ile somutlaşmış bütüncül bir şiddet ve tahakküm ortamının sorumlusu olduğu tespitinden hareketle söz konusu felsefi geleneğin şiddet üreten yapısını ifşa etmeye odaklandığı ifade edilebilir.

Aynı tespit ve aynı amaçla ortaya çıkan bu iki düşünürün felsefi terminolojileri arasında belirgin farklar olsa da, kendi kavramlarını yaratan filozoflar olmaları bakımından bu açıdan da bir paralellik arz ederler. Söz konusu özdeşlik düşüncesi Derridacı literatürde mevcudiyet metafiziği olarak adlandırılır. Adorno ve bağlı bulunduğu Eleştirel Teori geleneği boyunca ise aynı düşünsel yapı, 17. Ve 18. Yüzyılda gelişip ortaya çıkan bağlamını genişletmek suretiyle Aydınlanma düşüncesi terimi ile adlandırılır. Bununla birlikte bu iki farklı adlandırmanın altında tasvir edilip eleştirilen felsefi iklim hemen hemen aynıdır.

Derrida'nın mevcudiyet metafiziği terimi içindeki mevcudiyet kavramına yapılan vurgu, söz konusu düşünme biçiminin, mevcudiyeti kendinden menkul bir merkez, kendi kendisiyle özdeş olan bir hakikat fikrinden hareket ettiği tespitini, metafizik kavramına yapılan vurgu ise her yapının merkezinde bulunun söz konusu özdeşlik fikrinin ve bu özdeşliğe atfedilen gücün temelsiz bir varsayımdan ibaret olduğu iddiasını imler. Derrida'ya göre mevcudiyet metafiziğinin kendisinden hareket ettiği mevcudiyet, hep kendi kendine var olan, var olmak için başka bir şeye ihtiyacı olmayan, diğer tüm var olanların ise varlıklarını kendisine borçlu olduğu saf bir özdeşlik olarak varsayılır. Dolayısıyla tüm yapı bu mevcudiyet tarafından ve bu mevcudiyete göre kurulur.¹⁴ Mevcudiyet ile doğrudan bağlantısı olmayan ya da bir biçimde bu mevcudiyetin kendi kendisiyle özdeşliğini doğrulamayan ne varsa yapının dışında bırakılır.¹⁵ Dolayısıyla kendi kendisiyle özdeş olan bu mevcudiyet, yapının tüm unsurlarının anlamını ve değerini belirleyen bir tahakküm merciine dönüşür. İşte mevcudiyet metafiziğinin karakteristiği olan bu özdeşlik ve merkez takıntısı Derrida'ya göre temelsiz ve keyfi bir tahakküm sistemi kurar ve şiddet üretir. Söz konusu şiddet dilde kavramlarla başlayarak giderek toplumsal yapılara ve oradan bireyin gündelik yaşamındaki her türlü pratiğe kadar sirayet eder. Sonunda birey bu şiddeti göremeyecek kadar paralize olur. Hatta kendisine uygulanan bu tahakkümün bir ajanı haline gelir. Derrida Avrupa'nın 20.

¹⁴ Derrida, Jacques, "Structure, Sign and Play in the Discourse Of The Human Sciences", çev. Alan Bass, içinde *Writing and Differance* (London: Routledge Press. 2001) p. 351

¹⁵ a.g.e. s.352

Yüzyılda yaşadığını düşündüğü derin krizin söz konusu tahakkümün artık görmezden gelinemeyecek bir noktaya ulaşmasına bağlar.

Adorno'nun Aydınlanma düşüncesi olarak isimlendirdiği düşünme biçimi de hemen hemen aynı tespitten hareket ederek aynı biçimde gelişir. Adorno geleneksel felsefe yapma biçiminin özne ile nesne arasında, şey ile düşünce arasında aslında hiçbir zaman mümkün olmayan bir özdeşlik kurma çabasından ibaret olduğunu iddia eder. Söz konusu özdeşlik kurma bir yanılsama olduğundan her zaman söz konusu özdeşlik fikrine direnen ve onun bir yanılsama olduğunu ifşa eden birtakım unsurlar ortaya çıkmak durumundadır. İşte bu özdeşlik yanılsamasına dayanan felsefi tavır, özdeşlikle çelişen ve onun ipliğini pazara çıkararak bu unsurları ya bir şekilde kendi sisteminin içine alacak şekilde değiştirip dönüştürmekte ya da öteki, marjinali günahkar vs. biçiminde kimliklendirerek sistemin dışında tutarak değersizleştirmektedir. Bu şekilde gerçekleşen özdeşliğin tahakkümü her iki filozof açısından da önce dilde, sonra kavramsal düzlemde, zirve noktasında ise kültürel ve toplumsal düzlemde görünür hale gelmektedir.

İşte hem Adorno hem de Derrida'nın bu ortak tespitten hareketle aynı amaç doğrultusunda felsefi tavır aldıklarını ifade etmek gerekir. Her iki filozof da özdeşlik mantığına dayanan geleneksel felsefi tavrın tahakküm uyguladığı, ötekileştirdiği unsurları bu özdeşlik mantığına dayanan sistemler içerisinde açığa çıkarıp görünür kılarak, söz konusu tahakkümün temelsizliğini ortaya çıkarmayı hedeflemektedir. Derrida'nın söz konusu amacını gerçekleştirmek için geliştirdiği strateji filozofun kendisi tarafından yapı söküm (dekonstrüksiyon) olarak adlandırılırken, Adorno kendi stratejisini negatif diyalektik olarak tanımlar. Elbette bu iki strateji arasında karakter belirleyici önemli farklılıklar hatta ayrılıklar bulunmaktadır. Bununla birlikte aynı tespitten hemen hemen aynı amaçla ortaya çıkmaları bakımından birçok ilgi çekici benzerlik ve ortaklıklar tespit etmek de mümkündür.

Bu bakımdan en bariz ve ilgi çekici ortaklık kuşkusuz hem yapı sökümün hem de negatif diyalektiğin bitimsiz bir eleştirel tavrı benimsemeleridir. Her iki filozof da kendi düşüncelerine bir son, nihai bir hedef belirlemekten kaçınmışlardır. Zira böylesi bir son hedef fikri belli bir özdeşlik varsayımını gerektirecek ve filozofların eleştirdikleri düşünce sisteminin tuzağına düşmeleri anlamına gelecektir. Adorno'nun Negatif Diyalektiği temelde özne ile nesne arasında düşünsel düzlemde bir özdeşliğin mümkün olmadığı iddiasında temellenir. Bu bakımdan Negatif Diyalektik, özne ile nesne – yani şey ile düşünce, insan ile doğa, varlık ile öz vs. – arasındaki ilişkinin esasen bitimsiz bir gerilimli diyalektik ilişki olması gerektiğini iddia

eden bir düşüncenin ürünüdür. Özneyi nesneye ya da nesneyi özneye indirgeyerek bu gerilimli ilişkiyi ortadan kaldıran özdeşlik düşüncesi bu nedenle temel bir yanılgıya düşmekte ve bu yanılgılarını görünmez kılmak için onu ifşa eden tüm unsurları ortadan kaldıracak bir tahakküme tabi tutmaktadır. Platon'dan Hegel'e tüm Batı felsefesi bu özdeşlik teorilerinin örnekleri ile doludur. Bu noktada Adorno Hegel ve Heidegger gibi filozofların söz konusu özdeşlik düşüncesi ile ilişkilerini diğerlerinden hem daha ufuk açıcı hem de daha problematik bulur. Zira bu filozoflar bir yandan özdeşlik mantığını sarsacak düşünce biçimleri geliştirirken diğer yandan söz konusu düşünce biçimlerini bir şekilde yine özdeşlik mantığına tabi kılmaktadırlar. Örneğin Heidegger tüm Batı felsefesine hakim olmuş özdeşlik mantığını ifşa ettikten hemen sonra özdeşlik mantığına dayalı yeni bir ontolojiye yönelmiş¹⁶ Hegel ise özdeşlik mantığını yıkacak bir mantık – olumsuzlamanın olumsuzlaması – keşfetmesine karşın söz konusu mantığını mutlak bir özdeşlikle sonlandırmıştır.¹⁷ Bu hatalı düşün yönelimlerinin aksine Adorno bize bitimsiz, nihai bir son ya da özdeşlik amacı tarafından belirlenmemiş bir düşünce biçimi olarak Negatif Diyalektik tarafından belirlenen mantığı önerir. Negatif Diyalektiğin bitimsiz eleştirisi Adorno'ya göre içinde yaşanan yüzyılda takınılması gereken tek felsefi tavırdır. Zira bir son tarafından belirlenmediği için düşüncenin nesnesine de manipülatif bir şiddet uygulamaz. Bu yüzden de toplumsal ya da kültürel bir tahakkümün aracı haline de getirilemez.

Negatif Diyalektiğin Derrida felsefesindeki izdüşümü olarak değerlendirebileceğimiz yapısökümsel metin okuma stratejisi de aynı Negatif Diyalektik gibi nihai ve kusursuz bir özdeşlik tarafından sonlandırılmış bir sistem fikrine net bir karşı oluştta temellenir. Derrida'ya göre Batı felsefesi bütünüyle özdeşlikler kuran sistemler üreten bir düşünsel gelenektir. Yukarıda ana hatlarını vermeye çalıştığımız ve Derrida'nın mevcudiyet metafiziği olarak adlandırdığı düşünsel gelenek, bir yapının unsurları arasındaki anlamsal ve bağlamsal sonsuz ilişki alternatiflerinden birini söz konusu yapıyı kuran bir özdeşlik olarak belirler. Bu özdeşlik hem yapının kendisinden hareketle kurulduğu bir başlangıç hem de yapının ulaşacağı son erek olarak belirlenir. Söz konusu anlam alternatiflerinden birinin sabitleştirilip, hakikatle özdeşleştirilmesi, diğer olasılıklara uygulanan bir şiddet olarak kendini gösterir. Aynı Adorno gibi Derrida da Heidegger ve Hegel gibi filozofları bu geleneğin sınır çizgisinde dolaşan

¹⁶ Theodor W. Adorno, *Negative Dialectics*, çev: E.B.Ashton, (London: Routledge Press, 2004) p.106

¹⁷ a.g.e. p.136

ama bir şekilde özdeşlik mantığını devam ettiren filozoflar olarak değerlendirir. Yine Adorno'nun Negatif Diyalektiği gibi Derrida'nın yapısökümsel metin okuması da bu özdeşlik mantığına dayalı tahakküm öznesi haline gelmiş düşünce geleneği karşısında takınılması gereken tek tavrın bitimsiz bir eleştiri olduğu tespitinde temellenir. Bu yüzden de yapısöküm de felsefi izdüşümü gibi mevcudiyet metafiziği içerisine kaydedilen her metin ya da yapıda, söz konusu yapıyı kuran özdeşlik varsayımının temelsizliğini ve keyfiliğini göstermeye odaklanır.

Bu noktada her iki düşünür de Derrida'nın kendi deyişiyle bir şey söylememe cesareti¹⁸ göstermeleri bakımından başka bir ortak paydaya sahiptirler. Gerçekten de her iki filozofa göre özdeşlik mantığı Batı'nın kültürünü kuran kavramsal çerçeveyi öyle bütüncül bir tahakküm altına almışlardır ki, söz konusu özdeşlik mantığına bulaşmaksızın anlamlı bir iddia ortaya atmak imkansız hale gelmiştir. Bu noktada, geleneksel felsefe için suç ya da başarısızlık olarak görünen bitimsiz hatta amaçsız eleştiri, Derrida ve Adorno için gerçek felsefi başarıdır. Bir iddiada bulunmak yeni bir özdeşlik kurmak olacaktır. Dolayısıyla bütüncül şiddeti olumlamak hatta ona katkıda bulunmak olacaktır. Oysa çağın insanının en son ihtiyacı olan şey budur. Bu nedenle her iki filozof da yeni bir iddiada bulunmayı yasaklayan bir düşün yönelimiyle salt eleştirel bir tavrı benimsemişlerdir.

Elbette ki bu salt, bitimsiz ve keskin eleştiri tavrı özellikle eleştirel muhatapları tarafından çoğu kez her iki düşünüründe bir çeşit nihilizm ya da septisizme düşmekle suçlanmalarına neden olmuştur. Ancak hem Derrida hem de Adorno benimsedikleri tavrın asla toptan bir yıkımı savunma olmadığına özellikle vurgu yapar. Adorno özne ile nesne arasında tam bir uyumun ya da özdeşliğin imkansızlığını savunurken bu imkansızlığın öznenen ya da nesnenen, ya da bu ikisi arasındaki bir ilişki kurma denemesinden vazgeçtiği şeklinde yorumlanmamalıdır.¹⁹ Bu tip bir yorum yine özdeşlik mantığı tarafından belirlenmiş bir düşüncenin ürünü olabilir. Çünkü bu yorum açıkça özne ile nesne arasındaki özdeşliği nihilizm tehlikesi bertaraf edecek tek epistemolojik, ahlaki hatta siyasi ilişki biçimi olarak varsaymaktadır. Özne ve nesnenin özdeşliğini bilgi, ahlak ve siyaset açısından anlamlı bir yapı kurmanın tek yolu gören bir anlayış bu ilişkinin imkansızlığını savunan bir düşünce biçimini de elbette bu bakımlardan nihilist ya da septik olarak yorumlayacaktır. Adorno'ya göre özne ile nesne

¹⁸ Jacques Derrida, "Implications", çev: Alan Bass içinde: *Positions*, (Chicago: The University of Chicago Press. 1981.) p.14

¹⁹ Rainer Nagele, "The Scene of The Other: Theodor W. Adorno's Negative Dialectic in the Context of Poststructuralism" *Boundary 2*, 11 No. 1/2 (Autumn 1982 – Winter 1983) p.70

arasında mutlak bir özdeşlik arayışı her ikisinin birbirini karşılıklı olarak belirledikleri, durağan olmayan dinamik ilişkiyi kesintiye uğratar. Bu bakımdan özne ve nesneden asıl vazgeçiş böylesi bir mutlaklık arayışının ürünü olarak ortaya çıkar: “Mutlak özne, kendi tuzağından kaçamaz”²⁰

Derrida da kendi stratejisine getirilen nihilizm ve septisizm iddialarını yersiz bulur. Derrida'nın söz konusu suçlamaları reddi, kendi metin okuma stratejisinin eleştiri odağına dışarıdan hiçbir müdahalede bulunmadığı iddiasında temellenir. Derridacı yapısöküme göre özdeşlik mantığının tahakkümü yoluyla kurulan yapılar, kendi kendini söken bağlamları metnin içinde barındırırlar. Yapısökümsel metin okumanın gerçekleştirdiği sadece yapı içerisinde görmezden gelinen bu alternatif bağlamları özgür bırakmaktadır. Başka bir deyişle yapısöküm yapısını söktüğü yapıya dışarıdan hiçbir şey eklemeyiz, dolayısıyla yapıyı dışarıdan yıkan bir nihilist okuma değildir. Bu okuma sonunda yapının kurulduğu bağlamın kendi kendini imha etmesinin sebebi, söz konusu yapının zaten hastalıklı bir mantığa dayanmasıdır. O halde yapısöküm nihilist bir müdahale değil, belli bir hakikat iddiasında bulunan bir yapının kendi hakikat iddiası ile çelişen bağlamlara sahip olduğunu ortaya çıkaran bir keşif olarak değerlendirilmelidir.

Negatif Diyalektik ile yapısökümü aynı düzleme getiren bir başka ortak payda da eleştiri odaklarının işleyiş biçimlerine ve bu işleyiş biçimiyle kendi düşünsel yönelimleri arasındaki ilişkiye ilişkin tespitleridir. Hem Adorno hem de Derrida geleneksel felsefenin işleyiş biçiminin diyalektik bir karaktere sahip olduğunu iddia eder. Adorno'ya göre düşünmek zaten diyalektik yapılar arasında ilişkiler kurmak ve belli oranda bu ilişkilerden özdeşlikler türetmek demektir.²¹ Burada problematik olan söz konusu özdeşlikleri nihai bir hakikat olarak sabitleştirmek ve dokunulmaz kılmaktır. Bu açıdan aslında Adorno da eleştirdiği özdeşlik mantığının bir ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle Negatif Diyalektik'in eleştirisini, muhatabına üst bir bakışla dışarıdan eleştiri getiren bir failin tavrı olarak değil tam tersine içinden yetişip filizlendiği toprağın hastalıklı yapısına işaret eden bir ürün olarak görmek daha doğru olacaktır.

Adorno'ya benzer biçimde Derrida da kendini özdeşlik mantığı ile işleyen mevcudiyet metafiziğinin kavram karşıtlıkları arasında kurulan hiyerarşiler ile düalist bir biçimde düşündüğüne işaret eder. Bu kavram karşıtlıkları hep kendi kendisiyle özdeş mevcudiyet açısından değerlendirilir ve biri diğerine oranla mevcudiyet ile ilişkisi bağlamında

²⁰ Adorno, *Negative Dialectics*, p.20

²¹ a.g.e. s.5

belli bir ayrıcalık kazanır. Söz konusu kendi kendisiyle özdeş olan mevcudiyet fikri temelsiz olunca kavram karşıtlıklarını oluşturan unsurlardan birinin diğerine önceliği ya da ayrıcalığı da temelsiz kalmaktadır. İşte Derridacı yapısöküm bu keyfiliğin yarattığı şiddeti gözler önüne sermeye odaklanan bir metin okuma olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu kavram karşıtlıkları arasında kuruluna hiyerarşi, geleneksel felsefenin düşünme mantığını belirleyecek denli önemlidir. Bu kavram karşıtlıkları arasında en öne çıkanları Derrida'ya göre iç-dış, doğal-yapay, doğa-kültür, asıl-ilave, vs.. olarak sayılabilir. Belli bir kavram ya da anlam çiftinden mevcudiyetle ilişkili olduğu varsayılan ya da söz konusu mevcudiyete bir şekilde işaret eden unsur içsel, doğal, asli, birincil olan olarak değerli bulunurken diğeri tam tersi olarak değersiz ve felsefi açıdan gereksiz olarak etiketlenir. Derrida'ya göre söz konusu kavramsal hiyerarşi, sadece kavramsal düzeyde kalmayıp kültüre, siyasi, ekonomik ilişkilerin tümüne sirayet ederek tüm Batı kültürünü belirleyen şiddetin altyapısını oluşturur. İşte yapısöküm bu hiyerarşilerin keyfi olarak kurulduğunu göstermek için mevcudiyet metafiziğinin ötelediği unsurların yapının merkezinde kurucu bir işleve sahip olduğunu gösteren bir okumayı gerçekleştirme hedefindedir.

Yukarıda ifade edilen ortak paydalar göz önüne alındığında makalenin başında ele alınan metinde Derrida'nın Adorno'ya gösterdiği saygı ve yakınlığının sadece entelektüel bir nezaketten ibaret olmadığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Ancak bize göre söz konusu ortaklıklar iki düşünce çizgisi arasında bir devamlılığın var olduğu tespitinde bulunmak için henüz yetersizdir. Bu iddiayı meşru bir biçimde öne sürebilmek için Adorno felsefesinin yapısökümcü bir bağlamda sınanması gerekmektedir. Bu nedenle makalenin geri kalanında Adorno ve Eleştirel Teori geleneğinin söz konusu sınama için en uygun olan çalışması "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı eserin önce bir erken yapısöküm olarak okunup okunamayacağı değerlendirilecek daha sonra aynı eserin yapısöküme açık unsurlar içerip içermediğine bu bağlamda da yapısöküm açısından mevcudiyet metafiziği içinde kalıp kalmadığına odaklanılacaktır.

Aydınlanmanın Diyalektiğini Yapısöküm Olarak Okumak:

T.Adorno ve M. Horkheimer'ın 50 yıllık ortak çalışmasının en önemli ürünü olarak değerlendirilen²² "Aydınlanmanın Diyalektiği" adlı eseri 1944 yılında yayınlanmıştır. Eserin temel tezi modern Avrupa'yı şekillendiren

²² Joan Alway, *Critical Theory and Political Possibilities*, (London: Greenwood Publishing, 1995) s.27

düşünsel alt yapı olarak Aydınlanma hareketinin, gelinen noktada tam tersine dönüşmesi, hatta aslında başından beri insanlığı kendilerinden kurtarmayı vaat ettiği tüm olumsuz unsurları kendi içinde taşıdığıdır. Özetle Eleştirel Teorisyenlere göre Aydınlanma kendi karşıtına dönüşen böylece kendi kendini imha eden bir düşün yönelimidir.²³ Bu noktada filozofların Aydınlanma düşüncesinin tarihsel bağlamını sadece 16. Yüzyılın sonlarında başlayıp sonraki 300 yılı belirleyen bir felsefi gelenele sınırlamadıkları Platon'dan hatta İlyada ve Odesa destanlarından bu güne uzanan çok daha geniş bir perspektifte değerlendirdiklerini gözden kaçırmamak oldukça önemlidir. Bu bağlamda Aydınlanmanın Diyalektiği'nin temel tezi yapısökümcü bir bağlam içinde değerlendirilmeye oldukça uygun gibi görünmektedir. Tez bize Aydınlanmanın yapısökümünü vaat ediyor gibidir.

Eleştirel Teorisyenlere göre Aydınlanma düşüncesi, Derrida'nın mevcudiyet metafiziği olarak adlandırdığı geleneğe denk düşecek biçimde karşıtlıklar kurarak ilerler. Kendini karşıtını olumsuzlama yoluyla anlamlı ve değerli kılar. Aydınlanmanın kendi karşıtına koyduğu unsur ise mitsel düşüncedir. Söz konusu aydınlanma – mit karşıtlığında insan ile doğa arasındaki karşıtlıkta temellenir. Buna göre Aydınlanma insan ile doğa arasında kurulan doğru, gerçek, özsel bir ilişkiye dayanırken mit insanın doğa karşısında kurduğu yanlış ilişki ya da tavrı almanın bir sonucudur. Aydınlanma söz konusu doğru ilişkiyi bilim vasıtasıyla kurarken mitsel olanın kurduğu yanlış ilişkinin aracı büyüdür. Aydınlanma düşüncesine göre doğa ile kurulan yanlış ilişkinin sonucu olarak mitsel düşünce yüzyıllar boyu insanlığı karanlıkta bırakmıştır. Oysa şimdi gücünü bilimden alan Aydınlanma düşüncesi insanlığı mitin karanlığından kurtararak bilimin ışığıyla aydınlatacaktır.

Adorno ve Horkheimer eserde Aydınlanmacı sistemin kurduğu yapıyı ayakta tutan bu hiyerarşik sistemin ve sistemi ayakta tutan özdeşlik düşüncesinin temelsizliğini açığa çıkararak bir okuma gerçekleştirirler. Başka bir deyişle Aydınlanmanın Diyalektiği, Aydınlanma düşüncesi olarak ele alınan Batı felsefesi geleneğinin dayandığı yapının tersyüz edilişi çabası olarak karşımıza çıkar. Eserin sonunda aslında mit ile Aydınlanmanın dolayısıyla büyü ile bilimin aslında bir olduğu, dolayısıyla ikisi arasında kurulan hiyerarşinin keyfi ve temelsiz olduğu sonucuna ulaşmaya çalışılmaktadır.²⁴ Bu çabayı Aydınlanma düşüncesinin yapısökümü olarak okumak makul görünmektedir.

²³ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.10-19

²⁴ A.g.e. s.20

Buna göre Eleştirel Teorisyenlere göre Aydınlanmanın da mitsel düşüncenin de insanın doğa karşısında bir tavır alması olduğu doğrudur. Ancak ikisi arasında hiyerarşi oluşturacak özsel bir farkın olduğu iddiası ancak Aydınlanmanın ve onun temsilcisi olan bilimin ayrıcalığını önceden varsayan bir sistem içerisinde gerekçelendirilebilecek bir varsayımdır. Eleştirel Teorisyenlere göre Aydınlanma'nın da mitin de – yani bilimin de büyüünün de – kaynağı aynıdır: İnsanın doğanın bilinmezliği karşısında duyulan korku. Mitsel olan büyü yoluyla söz konusu korku temelinde bir ilişki biçimi geliştirirken, bilim bu korku ile yüzleşmek yerine doğayı bilindir kılmak için onu kendi bilincinin bir ürünü ile özdeş kılmış, başka bir deyişle bir nesneyi özneye indirgeyen bir özdeşlik mantığı ile doğayı olmadığı bir şeye – bir olgular yığını – dönüştürerek onun bilinmezliğini görmezden gelmeyi tercih etmiştir. Bu bakımdan doğa ile insan arasındaki ilişkiyi ele almak bakımından Eleştirel Teorisyenlere göre büyü bilimden çok daha ileridedir.²⁵ Zira büyü de doğa ile canlı ve karşılıklı bir ilişki kurmak suretiyle özne ile nesne arasındaki diyalektik ve gerilimli ilişki belli oranda korunmaya devam etmişken, bilim söz konusu ilişkiyi bozmuş ve doğayı insanın kendi evriminin bir aracına indirgemıştır. Günümüzde zirve noktasında olan insanın doğaya tahakkümü de bu bakımdan Aydınlanma sürecinin olumsuz bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Başka bir deyişle, mitsel olanda insan ile doğa arasındaki ayırım belli oranda belirginleşse de bu ayırım birinin diğerine indirgendiği bir özdeşlik mantığını henüz doğurmamıştır. Bu nedenle de önce kavramsal sonra kültürel tahakküme yol açacak kavram hiyerarşileri de oluşmamıştır. Burada insan doğaya müdahale ederken, doğanın da kendisine karşılık veren canlı bir muhatap, bir karşı özne olduğunu varsayar. Oysa Aydınlanma düşüncesini aracı bilim doğa ile insan arasındaki bu karşılıklı ve canlı ilişkiyi bozarak tahakkümü kuran tüm kavram hiyerarşilerinin üzerinde yükseleceği zemini ortaya çıkarır. Doğayı salt olgular yığınuna indirgeyerek ondaki farklılıkları görmezden gelen Aydınlanmacı bilim bu cansız ve ölü doğa karşısında, canlı, akıllı, irade sahibi insanı birincil, doğal, gerçek, önemli ve değerli olarak ayrıcalıklı kılar. İnsan tüm bu ayrıcalığa doğayı kullanma gücüne indirgenen akıl yetisi yoluyla ulaşır.

Eleştirel Teorisyenlerin gösterdiğine göre, Aydınlanmacı bilimsel aklın ayrıcalığına dayanan bu sistem, doğa ile akıl arasında kurulan kavram hiyerarşileri ile çalışır. Doğa ile akıl arasındaki bu karşıtlık kendini en belirgin olarak Aydınlanmacı madde – ruh karşıtlığında gösterir. Ruh

²⁵ Martin Jay, *Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi*, çev: Ünsal Oksay (İstanbul, Belge Yayınları, 2005). s.377

akılla özdeşleştiren Aydınlanma maddeyi de salt doğa ile özdeşleştirir. Bu özdeşlikler sonucunda madde ile ruh arasında, yine ancak bilimsel aklın perspektifinden meşrulaştırılabilecek bir hiyerarşi kurulur. Bütün Batı felsefesini belirleyen bu hiyerarşiye göre akıl yetisi ile özdeşleşen ruh birincil, doğal, canlı, içsel, özsel ve hakikat olarak değerli; salt doğa ile özdeşleştirilen madde ise ikincil, yapay, cansız, dışsal ve sahte olarak değersiz görülür. Platon'dan Kant'a göre uzanan bu çizgi tüm Batı felsefesini belirleyen temel karakteristiktir. Adorno ve Horkheimer söz konusu hiyerarşinin dayandığı kurucu temel olan doğa ile insan arasındaki hiyerarşinin temelsizliğini göstererek, bu hiyerarşi üstünde yükselen Aydınlanmacı aklın doğaya tahakkümünün meşru olmayan bir şiddet biçimi olduğunu gözler önüne serer.

Söz konusu kavram karşıtlıkları hakiki olan varlık olarak insan ile hakikatin dışında kalan doğa arasındaki ilişki temelinde kurulsa da Aydınlanmanın Diyalektiği'nde anlatıldığına göre, insanın kendi varoluşuna da yansımakta ve böylece insanın bütüncül yapısını bozacak bir karaktere bürünmektedir.²⁶ Doğa ile akıl, madde ile ruh arasındaki karşıtlığın insan yapısını bozacak niteliğe haiz türevi kuşkusuz beden ile ruh arasındaki hiyerarşidir. Aydınlanma düşüncesi doğanın akıl karşısındaki ikincil pozisyonunun insandaki yansımaları beden ruh karşısındaki ikincil pozisyonunda gösterirler. Söz konusu karşıtlık aynı zamanda bir iç-dış karşıtlığıdır. Aydınlanma düşüncesi doğa ile insan karşıtlığını, beden ile ruh arasındaki bir karşıtlığa indirgemekte ve bu indirgemeye iç-dış karşıtlığı temelinde haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Bu bakımdan akıl hakikati ortaya çıkarmada gerçek olanla içsel bir ilişki içinde olan yeti olarak değerli görünürken, mitsel büyü söz konusu hakikati çarpıtıran, dışsal, ikincil ve yabancı bir unsur olarak kabul edilmektedir. Çünkü akıl ruhsal iken büyü çoğu zaman bendensel ve maddidir. Oysa Aydınlanmanın Diyalektiği'nde gösterildiği üzere insanın kendi içindeki bütünlüğünü bozarak onun kendi bedenine başka bir deyişle kendisine yabancılaşmasına neden olan mitsel büyü değil bilimsel akıldır. Aydınlanma uzun tarihi boyunca mitsel olanı, esaretin, korkunun, dışsallığın, yabancılığın, cehaletin kaynağı olarak gösterirken bilimsel aklı, bu mitsel olanın dışsallığından ve yabancılığından kurtulmanın yolu olarak öne sürmektedir. Ancak Adorno ve Horkheimer'in eserinde yaptığı okuma tam tersini ortaya çıkarmakta mit ile Aydınlanma arasındaki karşıtlığın yapısı sökülmemektedir. Bu okumaya göre baştan beri mitsel olan, yabancı olan, dışsal olan, insanı karanlığa ve korkuya

²⁶ Adorno ve Horkheimer, *Aydınlanmanın Diyalektiği*, s.26

sürükleyen bilimsel akıldır. Hatta mitik büyü bu noktada Aydınlanmacı bilimsel akıldan çok daha özgürleştirici ve canlı bir ilişki biçimidir.

Aydınlanmanın Diyalektiği'nin daha detaylı bir okuması bize yapısökümsel metin okuma stratejisi ile eserde gerçekleştirilen okuma arasındaki ortaklıklara ilişkin çok daha fazla veri verebilir. Ancak böylesi bir okuma bu makalenin kapsamını aşacak bir derinlik ve yoğunluk gerektirir. Bu noktada iki düşünce biçimi arasındaki ortaklığı ve Aydınlanmanın Diyalektiği'nde içerilen yapısökümsel stratejileri göstermek açısından yukarıdaki tespitler yeterli olacaktır. Tüm bu tespitlerden sonra makalenin başında ele alınan ve Derrida'nın Adorno'yu kendi öncülü olarak gösterdiği metni artık sadece bir entelektüel nezaket gösterisi olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. Ancak Derrida'nın kendi felsefi pozisyonunu benimsemesinde önemli rol oynadığını ifade ettiği diğer düşünürlerle ilişkisini tekrar hatırladığımızda söz konusu tespitlerin bu iki düşünür arasında Derrida ile diğer ardılları arasında olduğundan daha yakın bir ilişki olduğu iddiasını gerekçelendirmek için hala yeterli olmadığını da ifade etmek gerekir. Zira Derrida, bir çok metninde Heidegger, Husserl, Hegel, Nietzsche, Saussure gibi filozoflara kendi felsefesini oluşturmak bakımından çok şey borçlu olduğunu ifade ederken, bu filozofların yapısökümün erken birer örneklerini sunmakla birlikte, ifşa ettikleri mevcudiyet metafiziği içerisinde kalmalarına neden olan birtakım yönelimlere sahip olduklarını belirtir. Başka bir deyişle kendi ardılı olarak belirlediği filozoflar, mevcudiyet metafiziğinin problematik yapısını görsele de kendi felsefeleri söz konusu yapının unsurlarından oluşturarak mevcudiyet metafiziğinin sınırında pozisyon alırlar. Adorno'yu bu öncüllerden ayıran nokta Derrida'nın Adorno'nun felsefi pozisyonunun mevcudiyet metafiziğinin içinde kaldığına ilişkin hiçbir değerlendirme yapmamasıdır. O halde Adorno ile Derrida arasında diğer filozoflarında farklı ve daha yakın bir halef-selef ilişkisinin var olduğu iddiasının temellendirilmesi için Adorno'nun ve Eleştirel Teori geleneğinin yapısöküme açık olduğunun yanlışlanması gerekmektedir. Makalenin sonuç bölümünde söz konusu imkanı tartışmak açısından "Aydınlanmanın Diyalektiği" bu kez yapısöküme tabi tutulmaya çalışılacaktır. Eğer bu okuma sonunda bu felsefi yönelimin yapısöküme açık doğası ortaya çıkarsa Adorno'nun da Derrida'nın diğer öncülleri gibi mevcudiyet metafiziğinin sınır çizgileri içine konumlandırılması gerektiği ifade edilecektir. Söz konusu yapısökümsel okumaya kapalı olduğu sonucu ise Adorno'nun tam anlamıyla erken bir yapısöküm gerçekleştirdiği varsayımı gerekçelendirilmiş olacaktır.

Sonuç: Adorno Erken Bir Yapısökümcü mü? “Aydınlanmanın Diyalektiği”nin Yapısökümsel Analizi:

Bir önceki bölümde gösterildiği üzere Aydınlanmanın Diyalektiği'nin bir yapısöküm olarak okunmasını mümkün kılan temel yönelim, Aydınlanmanın kendi kendini inha eden yapısını ifşa eden bir okuma stratejisi olduğu idi. Bu okumaya göre Aydınlanma mitin karanlığından insanı kurtarmak için çıktığı yolda insan ile doğa arasındaki karşıtlığı mutlaklaştırarak ve doğayı insan kavramına tabi hale getirerek, bu iki unsur arasındaki diyalektik ve gerilimli ilişkiyi bozmakta ve hem insan aklını doğaya tahakküm etmenin bir aracına indirgemekte hem de doğayı insanın tahakküm nesnesine indirgemektedir. Bu hem insana hem de doğaya karşı uygulanan temelsiz bir şiddettir. Temelsizdir çünkü insan ile doğa arasında bilim yoluyla kurulan ilişkinin hakikati vereceğine, hatta bu ilişkinin özdeşleştirilmesine dayanmaktadır. Oysa Negatif Diyalektik'te bize gösterildiği üzerine böyle bir özdeşlik ilişkisi bir yanılısamadan, keyfi bir seçimden ibarettir.

Bu perspektiften açıkça yapısökümsel bir okumanın sonucu olarak mevcudiyet metafiziğinin temelsiz şiddetini ifşa ediyor gibi görülen bu teze biraz daha yakından bakınca, aynı mevcudiyet metafiziğini farklı bağlamda yeniden kuran bir varsayım dayandığını görmek mümkündür. Adorno ve Horkheimer'e göre hem mit hem de Aydınlanma doğanın gizinden duyulan korkudan kaynaklanan anlam verme çabalarıdır. Bu bakımdan mit büyü yoluyla doğaya canlılık atfederek onu insanlaştırmakta – ya da özneleştirmekte – bilim ise insanın özellikle bedensel yanını cansızlıkla ilişkilendirerek onu doğallaştırmakta – ya da nesneleştirmekte-dir. Bu bağlamda her iki bakış açısı da farklı biçimlerde olsa da indirgemeye dayalı bir özdeşlik mantığı kurarlar. Bu nedenle mit ile Aydınlanmayı birbirinden ayıran ve birini diğerinden daha ayrıcalıklı kılan bir çizgi yoktur. İkisi de insanın doğa karşısında, doğayla insan, özneyle nesne arasındaki doğru ilişkiyi bozan yanlış pozisyon almalarıdır. Bir önceki okumada yapısökümsel bir stratejinin sonucu olarak değerlendirilen bu tespit temelde tam da mevcudiyet metafiziğinin karakterini yansıtan bir varsayımdan hareket etmektedir. Özne ile nesne arasında diğerlerine nazaran daha doğru, gerçek ve bu nedenle ayrıcalıklı bir ilişki varsayımı. Adorno ve Horkheimer hem Aydınlanmanın Diyalektiği'nde hem de diğer eserlerinde – örneğin Horkheimer'ın Akıl Tutulması'nda ve Adorno'nun Negatif Diyalektiği'nde – özne ile nesne arsında olması gerektiğini düşündükleri gerilimli ve diyalektik ilişkiyi mutlaklaştırarak – yani hakikati, yasayı, felsefeyi, özetle düşünmeyi bu ilişki biçimi ile özdeşleştirerek – alternatif tüm düşünce

biçimlerini kendi benimsedikleri ilişki biçimine göre değerlendirmekte ve yadsımladıkları. Söz konusu yadsıma hakikati özne ile nesne arasında öngörülen bir ilişki biçimi bağlamında haklılaştırılır. Ancak bu ilişki biçiminin önceliği ya da ayrıcalığı hiçbir zaman soru konusu edilmez. Böyle okunduğunda Eleştirel Teori, Aydınlanmanın Diyalektiği'nde eleştirilen mit ve Aydınlanma ile aynı düşünce çizgisi içinde konumlandırılır. Her üç düşün yöneli de insan ile doğa arasında kurulan belli bir ilişki biçimini diğerlerine göre ayrıcalıklı olarak peşinen kabul ederek, diğer tüm düşünce biçimlerini bu ilişkiye göre mahkum etmektedirler. Bu bağlamda Aydınlanmanın Diyalektiği Aydınlanma'nın da aslında bir mit olduğunu iddia ederken, aynı nedenden ötürü kendisi de başka bir mit haline gelmiş olur. Zira hem Aydınlanma, hem mitsel düşünce hem de Aydınlanma Eleştirisinden temellenen Eleştirel Teori'nin tavrı ideal bir ilişki biçimini hedef olarak belirlemekte ve bu diğer tüm olasılıklara bu ideale ulaşmada bir engel olarak şiddet uygulamaktadır. Bu nedenle Adorno özelde Adorno felsefesini genelde ise Eleştirel Teori geleneğini mevcudiyet metafiziği içerisinde değerlendirilmeye değerli görünmektedir.

Eleştirel Teori'nin mevcudiyet metafiziği içinde değerlendirilmesi neden olan en önemli unsur aslında Adorno'nun Negatif Diyalektik'te betimlediği özne ile nesne arasındaki gerilimli ilişkinin mutlaklaştırılmasıdır. Bu ilişkinin mutlaklaştırılarak bir hakikat olarak benimsenmesi, Adorno felsefesini bu mutlak mevcudiyet varsayımından hareketle oluşturulan bir sisteme evirmektedir. Aydınlanmanın Diyalektiği'nin temel tezi bağlamında düşünüldüğünde Adorno ve Horkheimer, Aydınlanma ve miti ideal bir durumu bozan iki yanlış düşünce biçimi olarak, Eleştirel Teori de söz konusu ideal durumu tesis edip koruyan bir düşünce biçimi olarak değerlendirmekte ve ideal durumun kendisini sorgulamaksızın kabul ederek mevcudiyet metafiziğine özgü bir temelsiz tahakküm sistemi üretmektedir. Mitin bu noktada Aydınlanma ile aynı kökene sahip olsa da nispeten daha doğru bir tavır alma olduğuna ilişkin tespit de aynı mevcudiyet metafiziği temelinde anlam kazanır. Zira mit bu noktada özne ile nesne arasında ideal olduğu varsayılan ilişkiye Aydınlanma'ya nazaran daha yakındır.

Derrida, "Öteki Hedef" adlı makalesinde Avrupa kültürünün bir kimlik krizi içinde olduğundan, Avrupa isminin oldukça uzun bir tarihe sahip olmasına rağmen henüz kimlik kazanamadığından yakındır. Bunun sebebi olarak da makale boyunca göstermeye çalıştığımız özdeşlik mantığına dayalı mevcudiyet metafiziğine olan bağımlılığını gösterir. Derrida'ya göre özdeşlik mantığı, kendisini dayandırdığı özdeşliği Ben'den hareket ederek

yine Ben'e varmak ve öteki ile kimlik kurucu farkını görmezden gelmek suretiyle tesis ettiği için hep problematik kalmak durumundadır. Bu nedenle Avrupa kültürü sürekli görmezden geldiği ötekinin kendini dayattığı durumların kaçınılmaz deneyimi olarak krizlere gebedir. Her kriz durumunda öteki ile yüzleşmek yerine kendisinden hareket ettiği özdeşliğin kılığını değiştirerek söz konusu yüzleşmeyi erteleyen Avrupa kültürü, bu yüzleşme sonucu oluşacak gerçek bir kimlikten hep mahrum kalmaktadır. Bu makaledeki okuma uyarınca Adorno ve Eleştirel Teori geleneği de böylesi bir kılık değiştirme çabası olarak görünmektedir. Özellikle Adornocu Negatif Diyalektik düşüncesi bağlamında, Eleştirel Teori geleneği, Batı kültürünün özdeşliğe dayalı tahakküm kurucu sisteminin yarattığı yıkıcı kültürel tablo ile doğrudan karşı karşıya gelmiş, bu karşı karşıya gelişin doğrudanlığının karşı koyulmazlığı karşısında söz konusu özdeşliğe karşı bir pozisyon alma gerekliliğini fark etmiş ama söz konusu krizle yüzleşmenin çığır açıcı imkanlarını görmezden gelerek mevcudiyet metafiziğinin karakteri olan özdeşlik mantığını başka bir kılıkta yeniden tesis etmişlerdir.²⁷

Bu okuma açısından Derrida ile Adorno ya da Eleştirel Teori geleneği arasındaki ilişki için en doğru tespitin, Derrida ile Husserl, Hegel, Nietzsche gibi filozoflar arasında da var olan ve bizzat Derrida'nın ihanet yoluyla kurulan bir sadakat ilişkisi olarak tanımladığı bir ilişki olduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerektir. Derrida'nın Adorno'nun yapısökümüne eserlerinde yer vermemesinin nedeni onun söz konusu yapısökümsel okumadan muaf tutulacak bir ayrıcalığa sahip olmasından ziyade, filozofun örneklemini belirlerken dikkat ettiği başka – ve çoğu da doğal olarak keyfi – koşullarda aranmalıdır. Örneğin Derrida için mevcudiyet metafiziğinin kendini en açık biçimde gösterdiği kavram hiyerarşisi yazı ile söz arasındaki karşıtlıktır. Tüm mevcudiyet metafiziği yazı karşısında söze verilen ayrıcalıkta temellenir. Bu yazı – söz karşıtlığı yapısökümün eleştirel odağını belirlemede önemli bir kıstas olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda söz konusu karşıtlığın Hegel, Nietzsche, Husserl, Rousseau, Saussure gibi filozoflarda Adorno'dan çok daha net bir biçimde içerildiği göz önünde bulundurulduğunda Derrida'nın bu filozofu yapısökümsel okumanın bir muhatabı olarak tercih etmemesi anlaşılabilir bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Özetle Adorno Derrida için önemli bir ardıldır ancak bu onun diğer ardıllarından farklı olarak mevcudiyet metafiziğine bulaşmadığı anlamına gelmez. Tam tersine makalede gösterildiği üzere Adorno felsefesi

²⁷ Jacques Derrida, *Öteki Hedef (Başka Baş)* çev: Melih Başaran (İstanbul: Bağlam Yayınları, 2011) s.11-20.

temelde mevcudiyet metafiziğinin bir ürünü olarak okunmaya açık bir düşünce biçimidir. Bu noktada Adorno ile Derrida felsefeleri aralarındaki bu farklar göz ardı edilerek birebir aynı çizginin devamı olarak konumlandırmak yanlış bir bakış açısının ürünü olacaktır.

Kaynakça

Adorno, Theodor W. Horkheimer, Max, Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar çev. Nihat Ülner, Elif Öztarhan Karadoğan İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2010.

Adorno Theodor W, Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar, çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan. İstanbul: Metis Yayınları, 2005

Adorno Theodor W, Thomas Y. Levin, "On the Question: What is German" New German Critique 36 Autumn (1985): pp.121-131

Adorno Theodor W. Negative Dialectics, çev: E.B.Ashton, (London: Routledge Press, 2004)

Alway Joan, Critical Theory and Political Possibilities, London: Greenwood Publishing, 1995

Borradori, Giovanna, Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

Deranty, Jean-Philippe, "Adorno's Other Son: Derrida and the Future of Critical Theory" Social Semiotics, 16,3. (2007) pp. 421-433

Derrida, Jacques, "Structure, Sign and Play in the Discourse Of The Human Sciences", çev. Alan Bass, içinde Writing and Differance London: Routledge Press. (2001) pp.351-371

Derrida Jacques, Edebiyat Edimleri, çev: Mukadder Erkan, Ali Utku, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2009

Derrida, Jacques, "Fichus, Frankfurt Address" çev. Rachel Bowlby, içinde Paper Machine, California: Stanford University Press, (2005): pp.164-182

Derrida Jacques, Öteki Hedef (Başka Baş) çev: Melih Başaran İstanbul: Bağlam Yayınları, 2011)

Hollander, Dana Exemplarity and Chosenness, Redwood: Standford University Press,2008.

Jay Martin, Diyalektik İmgelem: Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü Tarihi, çev: Ünsal Oksay İstanbul, Belge Yayınları, 2005.

Kellner Douglas, "Critical Theory and the Crisis of Social Theory." Sociological Perspectives 33-1 (1990): pp.11-33.

Nagele Rainer, "The Scene of The Other: Theodor W. Adorno's Negative Dialectic in the Context of Poststructuralism" Boundary 2, 11 No. 1/2 (Autumn 1982 – Winter 1983): pp.59-79